

Vojvodinskí Slováci - historické súvislosti a reflexie ich príchodu na Slovensko

Júlia MARCINOVÁ – Alena VALJAŠKOVÁ

Abstrakt

Špecifická komunitná kultúra vojvodinských Slovákov sa na území Srbska profiluje už viac ako 300 rokov. V 21. storočí však vo zvýšenej miere vnímame ich postupný návrat na územie Slovenska. Príspevok upriamuje pozornosť na historické súvislosti odchodu Slovákov na Dolnú zem a dôvody ich imigrácie na Slovensko a zároveň upozorňuje na vznik diaspór.

Kľúčové slová

Vojvodinskí Slováci. História. Srbsko.

Abstract

The specific community's culture of Vojvodina Slovaks has been profiled in Serbia for more than 300 years. However, in the 21st century we increasingly perceive their gradual return to Slovakia. The article draws attention to the historical context of the leaving of Slovaks to the Lower Land and the reasons for their immigration to Slovakia and at the same time, it draws attention to the origin of diasporas.

Key words

Vojvodina Slovaks. History. Serbia.

Slováci, ktorí pred viac ako 300 rokmi odišli do oblasti Vojvodiny v Srbsku, vytvorili na tomto území špecifickú kultúru odzrkadľujúcu reálie pôvodného slovenského prostredia. Cieľom nasledujúcich dvoch článkov (uverejnených v čísle 1/2020 a 2/2020) bude reflektovať historické reálie odchodu Slovákov na Dolnú zem, dôvody ich návratu v súčasnosti a následne obrátiť pozornosť na spracovávanie folklórnych špecifik vojvodinských Slovákov na Slovensku v prostredí folklorizmu. Skôr, ako sa budeme venovať osobnostiam a kolektívom, ktorí stoja za odborným spracovaním, výskumom, prezentáciou a popularizáciou vojvodinského folklóru, venujeme v prvom rade pozornosť historickým reáliám.

Systematický záujem o históriu a kultúru Slovákov vo Vojvodine

Profilovanie odborného a vedeckého prístupu k výskumu Slovákov žijúcich v zahraničí nemožno pokladať za výdobytok súčasnej histórie či etnológie. Prvé zmienky o Slovákoch v prostredí Uhorska zaznamenal už Ján Čaplovič v diele *Etnografia Slovákov v Uhorsku* ešte v 20. rokoch 19. storočia. Nadviazalo naň množstvo spisovateľov, ktorí vydávali cestopisy a 20. storočie vykazuje už nespočetné množstvo literatúry v kontexte systematickej odbornej a vedeckej práce. Dlhodobo evidujeme publikačné výstupy tak od odborníkov na Slovensku, ako aj od zahraničných Slovákov, venujúcich sa histórii a kultúrnym špecifikám v enklávach, ktoré sa v krajanskom prostredí rokmi vytvorili. Vyzdvihneme aspoň niekoľko mien súčasných odborníkov: Michal Babiak, Jaroslav Čukan, Ján Botík, Mojmir Benža, Ľuboš Kačírek, Miroslav Kmeť, Anton Hruboň, Katarína Slobodová Nováková, Ladislav Lenovský, Karol Holý, Peter Mičko a iní (Babiak 2018). Intenzita a vôbec záujem o systematické zbieranie a vydávanie monografického materiálu z prostredia Slovákov v srbskej Vojvodine sa však ukazuje ako poddimenzované. Evidujeme najmä tri tematické celky vo výskume: literatúru, históriu a etnografiu.

V odborných kruhoch rezonuje predovšetkým meno historika Jána Siráckeho. Narodil sa v Báčskom Petrovci v roku 1925 a svoju profesiu historika zúročil predovšetkým v Historickom ústave SAV v Bratislave. Jeho kandidátska dizertačná práca *Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí* knižne vyšla prvý krát v roku 1966. Je autorom viac ako sto štúdií a statí, ktoré publikoval na Slovensku aj v zahraničí. Od roku 1968 pracoval v Matici slovenskej a zároveň sa stal riaditeľom Ústavu pre zahraničných Slovákov. Zomrel v roku 1998 (Sirácky 2020). V roku 1966 vyšla monografia Rudolfa Bednáríka pod názvom *Slováci v Južoslávii*. Od toho času vnímame deficit vo vydaných monografických dielach zo strany slovenských vydavateľstiev a ich záujmu o túto tematiku. Paradoxne v prostredí Vojvodiny vyšiel rad kníh, zborníkov a miestnych monografií. Do roku 2011 však absentovalo dielo, ktoré by na jednom mieste zúročilo dejiny, kultúru a všeobecne život tejto komunity. Bola to monografia pod názvom *Slováci v Srbsku z aspektu kultúry* od autorskej dvojice Katarína Mosnáková a Milina Sklabinská vo vydaní Ústavu pre kultúru vojvodinských Slovákov. V roku 2016 vychádza monografická syntéza Jána Botíka pod názvom *Slováci vo Vojvodine*, no vydavateľom je Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov v Novom Sade. Na vedeckej úrovni sa problematikou dolnozemskej Slovákov zaoberá

Centrum pre výskum dejín a kultúry dolnozemsých Slovákov, ktoré bolo založené v roku 2019 v rámci Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Centrum zároveň vo svojej kompetencii dlhodobo vytvára bibliografiu dejín dolnozemsých Slovákov. V rámci univerzity od roku 1993 pôsobí aj Metodické centrum pre Slovákov žijúcich v zahraničí, ktorého vedecko-výskumná činnosť je usmernená na problematiku dolnozemsých Slovákov (Metodické centrum 2020).

Historický exkurz

Masívne osídľovanie Dolnej zeme obyvateľmi bývalého horného Uhorska môžeme historicky datovať do obdobia 17. storočia a súvisia s ním dve dôležité udalosti: rok 1683 - porážka Turkov pri Viedni a Satmársky mier v roku 1711. Keď sa vytvorili hranice medzi Osmanskou ríšou a Rakúsko-Uhorskom, bolo potrebné vyľudnené, zdevastované a hospodársky neproduktívne široké územie Dolnej zeme opäť zaľudniť. Pod pojmom Dolná zem rozumieme rozsiahle územie regiónov a jazykových ostrovov v Maďarsku, Rumunsku, Srbsku (Vojvodine), Chorvátsku (Slavónie) a Bulharsku. Aj napriek tomu, že najpočetnejšie skupiny Slovákov odchádzali zo slovensko-maďarského pohraničia, vyst'ahovalectvo sa dotklo celého územia Slovenska. Počiatky vyst'ahovalectva spadajú do rokov 1690-1711 a v druhej silnej fáze ku koncu 19. storočia. Spoločnou črtou vyst'ahovalcov bol výlučne ich roľnícky pôvod a teda aj spôsob obživy po príchode na Dolnú zem bolo predovšetkým poľnohospodárstvo (Botík 2007). Téza o roľníckom pôvode vyst'ahovalcov, ktorá bola desaťročia verejnosti prezentovaná ako jediná správna, bola výskumom slovenského vojvodinského historika Jaroslava Miklovica spochybnená a vyvrátená. Jeho výskumy vo viedenskom Vojenskom archíve poskytli jasné dôkazy o tom, že na Dolnú zem sa okrem roľníckej vrstvy sťahovali aj bohatí obyvatelia Slovenska. „*Tým sa nastavuje iný pohľad na príčiny sťahovania a potláča sa ich sociálny charakter, že zo Slovenska odchádzala iba bedač. Miklovicove najnovšie objavy z viedenských archívov priniesli na svetlo aj svedectvo o Slovákoch ako o kultúrne vyspelej komunite*“ (Babiak 2018, s. 125). Čo však výrazným spôsobom ovplyvnilo fakt, že Slováci sa neprispôbili kultúrnym špecifikám domáceho národa, bolo ich zoskupovanie sa do väčších kompaktných celkov, ktorými vznikali pozoruhodné etnické enklávy. Charakteristickým znakom enkláv bola homogénosť, konzervatizmus, sociálna a hospodárska uzavretosť a tradicionalizmus. To znamená, že aj napriek tomu, že odišli z pôvodného prostredia, ich kultúra na Dolnej zemi sa vyvíjala v mnohých paralelách s kultúrou na Slovensku. Základom kontinuity bolo pretrvávajúce etnickej identity (Botík 2007).

„Významnú úlohu v pestovaní národného povedomia zahraničných Slovákov zohrávalo (a zohráva) školstvo a vzdelávanie všeobecne. Vyučovanie materinského jazyka, slovenského dejepisu, zemepisu, kultúry a tradícií prispieva k udržiavaniu a posilňovaniu národnej identity. Silnou oporou vždy bola cirkev, ale aj sieť spolkov, organizácií a združení, ktoré vo väčšine prípadov nevedome a necielene mali pozitívny dopad na zachovanie slovenských tradícií a kultúrneho dedičstva. V autochtónnych slovenských komunitách, najmä na území Dolnej zeme, sa však urobil aj krok dopredu tým, že sa okrem zachovávanía kultúrneho dedičstva začalo pestovať a rozvíjať aj umenie (slovenská literatúra, tlač, divadelníctvo, výtvarné umenie, hudba, dokonca aj film a audiovizuálne umenie), ktoré tiež prispieva k posilňovaniu národnej identity a životaschopnosti menšiny“ (Mosnáková-Bagľašová 2018). Zachovávanie kultúrnych špecifik záviselo aj od oblasti, z ktorej sa jednotlivé vytvorené enklávy prisťahovali. Najpočetnejšie vystačovalo sa viaže k južnej časti stredného Slovenska, predovšetkým k bývalej Hontianskej, Zvolenskej, Novohradskej a Gemerskej stolici (Botík 2007). Preto aj tradičná ľudová kultúra, ktorá sa na Dolnej zemi vyvíjala, vo väčšine prípadov niesla (a nesie) v sebe pečať stredoslovenskej kultúry. Dôležitým determinantom vývoja kultúry bolo aj náboženstvo. Aj keď literatúra uvádza predovšetkým osídľovanie evanjelikmi, prichádzali na toto územie aj katolíci, často v zmiešanej konfesii v jednej obci. Konfesionálnym špecifikám sa v rámci vojvodinského územia venuje viacero štúdií. „U nás v Selenči sa dnes nachádzajú evanjelici aj katolíci. Selenča je pomyselnou čiarou rozdelená na katolícku a evanjelickú časť. Katolíci prišli zo západného Slovenska, dodnes si zachovali západoslovenské nárečie. Taktiež zo západného Slovenska prišli Slováci, ktorí založili obec Pivnica a taktiež tam rozprávajú západoslovenským nárečím“ (Leonóra Súdiová, 2020). Ak sa pozeráme na kultúru dolnozemsých Slovákov vo všeobecnosti, nemôžeme ju považovať za nemennú pôvodnú kultúru prinesenú z jednej slovenskej lokality. Z dôvodu, že sa do mnohých lokalít dostali obyvatelia z viacerých slovenských obcí vrátane rozdielneho vierovyznania a nárečia, boli nútení v rámci vytvorenia priateľského a jednotného spolunažívania vytvoriť také špecifiká kultúry, ktoré budú základom pre komunitnú jednotnosť. Na druhej strane je dôležitý fakt, že svojim odchodom na Dolnú zem natrvalo prerušili všetky sociálne, jazykové, kultúrne a samozrejme územné väzby a začali si vytvárať spätosť s novým prostredím.

„Zmena prišla najmä po roku 1918, po rozpade Rakúsko-Uhorska a vzniku nových štátov, v ktorých sa Slováci ocitli. Po skončení 1. svetovej vojny nastalo nové obdobie pre vojvodinských Slovákov, obdobie samostatne sa rozvíjajúceho kultúrneho a národnostného

života. Dovtedy, kým ešte územie Vojvodiny patrilo Rakúsko-Uhorskej monarchii, život dolnozemských Slovákov bol vo veľkej miere prepojený s územím dnešného Slovenska. Tlačili sa knihy, zadovážovali učebnice, mnohí sa tu aj školili a podobne. V novozaloženom štáte – v Kráľovstve Srbov, Chorvátov a Slovincov slovenská vojvodinská inteligencia začala budovať inštitucionálne zázemie a všeobecný kultúrny, spoločenský a politický život s dôrazom na špecifické potreby svojej komunity“ (Mosnáková-Bagľašová 2019). Vďaka tomu vznikli špecifiká vyúsťujúce do novej jazykovej jednoty ale tiež kultúrnej homogénosti (Botík 2007). Za približne 300 ročné dejiny dolnozemských Slovákov sa rovnako, ako na Slovensku, kultúra tvarovala, aj keď každá v odlišných podmienkach. Je zrejmé, že mnohí dnešní dolnozemskí Slováci nevedia, odkiaľ ich predkovia prišli, lebo sa odvtedy vystriedalo niekoľko generácií. Každá lokalita si vytvorila špecifický nárečový typ, ustálený úzus v osobitom originálnom prevedení. Ako píše Botík, „pri selektovaní toho, čo prežilo a zaujalo pozíciu novej normy, rozhodovala spravidla kultúrna výbava najpočetnejšej skupiny v danej komunite. Táto skupina presadením svojich prejavov každodennej kultúry preukázala sociálnu vitalitu a kultúrnu životaschopnosť. V naznačených vnútroetnických konvergentných procesoch sa zrodili dolnozemske modifikácie slovenských nárečí, ako aj dolnozemske podoby tradičnej kultúry Slovákov“ (Botík, 2007, s. 180). V týchto podmienkach a súvislostiach sa tak stáročia vytvárala absolútne špecifická tradičná kultúra Slovákov na Dolnej zemi, ktorá si zachovala mnohé archaické črty tak v podobe výtvarnej, ako aj hudobnej, tanečnej, spevnej, či socionormatívnej: „Tance, podobne ako i jazyk, zvyky, obyčaje, piesne, hudobné nástroje, kroje a i. si slovenskí kolonisti priniesli na územie dnešného Srbska pred takmer tromi storočiami. Postupom času a pod vplyvom rôznych činiteľov, tanečný folklór niektoré prvky strácal, iné zasa nadobúdaval. Súviselo to najmä s rozvojom kultúry národov a menšín, ktoré žijú na tomto území a s ktorými tradičná kultúra Slovákov mala styky. Skúmaním a komparáciou tejto oblasti sa nám ukázalo, že sa niektoré tance a piesne vyskytujú vo viacerých slovenských dedinách v Srbsku (alebo ich varianty), ale, prirodzene, môžeme ich nájsť v rôznych publikách a archívoch na Slovensku. Niektoré tance sú však raritné a patria do ojedinelých skvostov tradičnej kultúry tak vo vojvodinskom, ako i v celoslovenskom kontexte“ (Mosnáková-Bagľašová 2018). V súčasnosti sme svedkami imigrácie vojvodinských Slovákov na Slovensko, pričom ich odchod spôsobuje rozklad vytvorenej domáckej kultúry a zároveň vytvára novú, etablovanú v prostredí slovenských miest a obcí.

Negatíva ovplyvňujúce súčasnú imigráciu

V rámci skúmaného prostredia Srbska sa regióny, v ktorých sa Slováci usídlili, delia na oblasti Báčka, Banát a Srijem (Botík 2007), ktorých sa priamo dotýkajú všetky politické a historické udalosti spojené s príchodom a odchodom Slovákov do a z tejto oblasti. Historické súvislosti prameniace z priestoru bývalej Juhoslávie, často boli a ešte aj do moderných dejín sú silne deštruktívne. Ako píše Róbert Ištok, desaťročia či stáročia trvajúca juhoslovanská kríza pramenila z viacerých dezintegračných činiteľov. Patria k nim prírodné podmienky, kultúrne zlomy, ekonomická štruktúra, etnická a konfesijná štruktúra, politický systém, no aj samotné vyhrotené vzťahy medzi Srbmi a Chorvátmi. Po roku 1990 sa oba národy začali zničujúco obviňovať. Srbi označovali Chorvátov za fašistov s neukojiteľnou chuťou po vraždení a naopak Chorváti útočili na Srbov s pomenovaním krvilačných skalných komunistov. Idey o vytvorení Veľkého Srbska a Veľkého Chorvátska mali byť dovŕšené rozdelením Bosny a Hercegoviny medzi oba štáty, o čom sa rokovalo počas bojových operácií v Bosne v rokoch 1993 a 1995 (Ištok 2012). Občianska vojna, pretrvávajúca v rokoch 1991 – 1995, sa priamym spôsobom dotýka obyvateľov skúmanej oblasti Srbska a veľmi devastáčne ovplyvnila život súčasnej, aj slovenskej komunity. Táto vojna však nebola jedinou, ktorá bola akcentom k odchodu srbských Slovákov na Slovensko. K ďalším politickým atakom došlo v roku 1999, kedy NATO spustilo 24. marca bombové útoky na vtedajšiu Zväzovú republiku Juhoslávia. Ako vykazovali srbské pramene, pri bombardovaní bolo na územie Srbska, čiastočne aj na územie Čiernej Hory zhodených 22 tisíc ton munície. Pri bombardovaní zomrelo 2500 ľudí a 12 500 utrpelo zranenia. Okrem zničenej infraštruktúry a hospodárstva sa v neskorších rokoch ukázal obrovský nárast nádorových ochorení z dôvodu, že približne 15 000 ton munície obsahovalo ochudobnený urán. Vraždy srbských civilistov a násilie boli ďalším z dôvodov, prečo Srbi emigrovali zo svojich domovov. Verejná mienka bola ovplyvňovaná médiami a ich argumentami, ktorými sa bránilo NATO. Svoju operáciu ospravedlňovalo snahou o zastavenie údajnej genocídy albánskeho národa. Tej sa mal podľa západných lídrov dopúšťať režim Slobodana Miloševića. *„Hra o Juhoslávii a Kosovo bola súčasťou americkej snahy o prerozdelenie sveta po skončení studenej vojny“* (Jarinkovič 2014). K ďalšiemu extrému došlo 12. marca 2003, kedy v Belehrade pred Úradom vlády zavraždili predsedu srbskej vlády Zorana Djindjića (Spevak 2020). Neustále vojnové peripetie a napätia, účasť cudzineckých aj domácich vojsk, otázka Kosova a politická nejednota rezonujú neustále. Všetky vymenované spory a politické či vojnové aktivity len nedávnej minulosti ale aj dnešnej neľahkej situácie

prispeli k tomu, že Srbsko nie je vnímané ako mierová krajina. Preto aj súčasná mladá generácia vojvodinských Slovákov vníma Slovensko v kontexte prapôvodnej vlasti ako bezpečný priestor vzhľadom na politické a vojnové situácie, do ktorých sa mladšia generácia narodila a ktoré musela stredná či staršia dodnes žijúca generácia, prežiť v označení vojnový štát.

Slovák - imigrant na Slovensku?

Vo verejnej či politickej sfére sa môžeme stretnúť s viacerými označeniami Slovákov žijúcich v Srbsku. Každé nové pomenovanie malo svoje historické opodstatnenie, no pre viaceré označenia enkláv dochádza k sporom a polemikám. Preto je dôležité pripomenúť, že slovenské enklávy vo Vojvodine sa hlásia k slovenskej národnosti s občianstvom v Srbsku. Ich etnická príslušnosť je jasná a naturalizácia legálna. Odlišností v ich pomenovaní vysvetľuje Babiak nasledovne: označenie *vojvodinskí Slováci* je pomerne nové, vzťahujúce sa na slovenskú komunitu v severnej časti Srbska, ktorá migrovala od 1. polovice 18. po začiatok 19. storočia, pričom šlo o územie patriace do roku 1918 Rakúsko-Uhorsku. Po jeho rozpade sa stretávame s pojmom *dolnozemskí Slováci* používaným pred prevratom a s termínom *juhoslovanskí Slováci*, používaným po prevrate. Súviselo s označením novej štátnej príslušnosti. Po vojnových udalostiach na konci 20. storočia sa stretávame s nie veľmi úspešným pomenovaním *srbskí Slováci*, pričom samotná enkláva preferuje označenie *Slováci v Srbsku* (Babiak 2018). Označením *dolnozemskí Slováci* teda označujeme všetky enklávy Slovákov vo všetkých už spomínaných krajinách. Termín *vojvodinskí Slováci* alebo *Slováci v Srbsku* je v súčasnosti preferovaný najviac a zároveň nie je predmetom konfliktu.

Slovo imigrant v kontexte Slováka z Vojvodiny, ktorý sa vrátil žiť na Slovensko, môže vyznieť pomerne zvláštne. Vojvodinskí Slováci, ktorí sa v posledných rokoch rozhodli odísť zo Srbska a prísť na Slovensko, majú na svoj odchod vážne dôvody. Dôvody, pre ktoré sa rozhodli odísť ich predkovia do Srbska, sú im tiež známe. No rovnako, ako bol ťažký odchod Slovákov do Srbska a ostatných krajín, tak isto náročný je ich návrat späť na Slovensko. Označenie návrat vlastne nie je správnym pomenovaním situácie. Generácie narodené v Srbsku už neoznačujú svojim domovom Slovensko ale Srbsko, aj keď o slovenských koreňoch a inklinovaní k tomuto priestoru hovoria s hrdosťou. O domove však nemožno povedať: „*Môj domov je v Srbsku, nie na Slovensku. My by sme zo Srbska nikdy neodišli keby voľba zostať nebola nezodpovedná. Práca, peniaze, politika...všetko oveľa horšie, ako na Slovensku*“ (Leonóra Súdiová, 2020). Odchod kvôli zlým, ťažko únosným podmienkam na

život, sa tak stáva primárnym dôvodom emigrácie z krajiny. Často býva prvotne plánovaný na určitý čas, no pri niekoľkoročnom živote na Slovensku sa z určitého času stáva neurčitý. Stretávame sa prevažne s dvomi typmi príchodu na Slovensko: v kompletnej zložení rodiny, kedy je odchod zo Srbska plánovaný na neurčito alebo nastalo a jednotlivo, s čím sa stretávame prevažne u mládeži a jej odchodom za štúdiom na vysoké školy. Ako zahraniční Slováci majú na Slovensku úradný preukaz zahraničného Slováka a tým sa pomenovanie imigrant vylučuje.

K ďalšiemu príspevku

Oblasť Vojvodiny sa okrem literárnych vedcov, kunsthistorikov, historikov či etnografov stala výskumným cieľom aj pre odborníkov zo sféry tradičnej hudby, spevu a tanca. Od roku 2005 je na Slovensku táto oblasť výskumným artiklom pre umeleckú scénu v prostredí folklorizmu. Ak obrátíme pozornosť len na prostredie odborníkov zo Slovenska, k dlhodobému záujmu by sme sa neprepracovali. Výskumy, ktorých výsledky sú zhmotnené nielen do publikačnej podoby ale najmä do podoby scénických programov, sú implementované predovšetkým prostredníctvom choreografa, pedagóga a režiséra Martina Urbana. Jeho tvorba vychádzajúca zo skúmaných špecifik folklóru vojvodinských Slovákov zastáva v prostredí slovenského folklorizmu jedinečné postavenie. Na Slovensku však zaznamenávame aj širokospektrálnu činnosť kolektívov a jednotlivcov pochádzajúcich priamo z oblasti Vojvodiny a ich pôsobenie v oblasti folklorizmu zaznamenáva relevantný význam. V čísle 2/2020 časopisu *Mediamatika a kultúrne dedičstvo - Revue o nových médiách a kultúrnom dedičstve* sa budeme venovať vybraným osobnostiam a kolektívom prezentujúcim vojvodinský folklór na Slovensku.

Zoznam použitej literatúry

BABIAK, Michal, 2018. Kultúrne dedičstvo vojvodinských Slovákov v kontexte slovenskej kultúry. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. 2018, č. 2, s. 121-130. ISSN 1339-2204.

BOTÍK, Ján, 2007. *Etnická história Slovenska*. Bratislava: LÚČ, 2007. ISBN 978-80-7114-650-6.

IŠTOK, Robert, 2012. *Juhoslovanská kríza: Slovania proti Slovanom* [online]. 2012 [cit. 2020-04-20] Dostupné na:

<https://www.unipo.sk/public/media/12484/Juhoslovansk%C3%A1%20kr%C3%ADza%20Slovania%20proti%20Slovanom.pdf>

JARINKOVIČ, Martin, 2014. Spravodlivosť sa nevynucuje bombami. In: *Slovenské národné noviny*. [online]. 14. 4. 2014. [cit. 2020-04-20] Dostupné na: <https://snn.sk/spravodlivost-sa-nevynucuje-bombami/>

Ján Sirácky. In: *Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov* [online]. [cit. 2020-04-22] Dostupné na: <http://slovackizavod.org.rs/kultura-u-medijima/radio-emisije/13648>

Metodické centrum pre Slovákov žijúcich v zahraničí. In: *Univerzita Mateja Bela* [online]. [cit. 2020-04-22] Dostupné na: <https://www.umb.sk/medzinarodne-vztahy/metodicke-centrum-pre-slovakov-zijucich-v-zahranici/>

MOSNÁKOVÁ-BAGĽAŠOVÁ, Katarína, 2018. Slovenský svetový kalendár vo funkcii posilňovania národného povedomia Slovákov v zahraničí a na Slovensku. In: *Slovenský svetový kalendár 2018*. 2018, roč. 3. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum v Báčskom Petrovci – Slovenský kultúrny klub, 2018. s. 294 – 299.

MOSNÁKOVÁ-BAGĽAŠOVÁ, Katarína: 100. výročie založenia Kníhtlačiarne v Báčskom Petrovci. In: *Slováci v zahraničí 36*. Martin: Matica slovenská, 2019. s. 102 – 109.

SPEVAK, Michal, 2020. Odstrelená budúcnosť. In: *DennikN* [online]. 12. 03. 2020. [cit. 2020-04-20] Dostupné na: <https://dennikn.sk/blog/1797733/odstrelena-buducnost/>